

О. О. Савчук

Історико-філософські аспекти формування співоцьких корпорацій Слобідської України

Сучасні дослідження з історії української культури мають достатньо широкий спектр проблематики: від пошуків українських елементів в трипільській культурі і до впливу традиційно українського на постмодерні явища в літературі, музиці, мистецтві сьогодення. Втім, відчутне неабияке зацікавлення пізньюренесансним та бароковим періодами української історії, що можна пояснити розробкою ряду актуальних історико-філософських, мистецько-світоглядних та культурологічних проблем: українського етногенезу, національної ідентичності, визначення геокультурних векторів-домінант генезису і розвитку української національної культури та інших. В цьому контексті, поряд із феноменом козацтва, традиціями вищої освіти та українського бароко, можна розглядати кобзарство, лірництво та стихівництво, або узагальнюючи, традиційне співоцтво XVI– поч. XX століть, яке є ще одним прикладом «діалогу культур».

Однією з фундаментальних ознак і умов функціонування інституту українського традиційного співоцтва був його корпоративний устрій, який не тільки зберігав професійні навички співців, але й транслиував їхнє специфічне світорозуміння, був запорукою збереження традиції. До питання корпоративності та особливостей корпоративного світогляду зверталися такі зарубіжні дослідники як Ж. Ле Гофф, Ж. Дебі, Й. Хойзінга. Розробка даної проблематики представлена в роботах вітчизняних авторів – М. Грушевського, П. Клименка, В. Балушка, радянських – А. Гуревича, та інших.

Питання внутрішнього устрою співоцьких організацій (гуртів, братств, товариств або цехів) Слобідської України вивчалось починаючи з кінця XIX ст. (П. Єфименко, Е. Крист, П. Житецький, В. Харків, П. Мартинович), втім, це мало переважно описовий характер. Сучасні дослідники (В. Кушпет, О. Дубас), торкаючись цього питання, не враховують загальноєвропейський соціокультурний контекст появи кобзарсько-лірницьких цехів. Ряд дослідників (В. Балушок,

К. Черемський) здійснюють історико-культурологічний аналіз обрядових традицій кобзарсько-лірницьких товариств.

Важливим, на наш погляд, і фактично не вивченим є процес наслідування українськими, зокрема слобідськими, співоцькими товариствами західноєвропейської цехової традиції, який нерозривно пов'язаний з формуванням співоцької субкультури та філософсько-світоглядних орієнтирів незрячих співців.

Метою дослідження є з'ясування генези цехової організації слобідських співців та історико-філософський аналіз феномену корпоративності в співоцькому середовищі. Мета дослідження передбачає наступні завдання: 1) з'ясувати роль західноєвропейської цехової традиції у формування співоцьких корпорацій; 2) визначити взаємовпливи між цеховою організацією кобзарів та лірників Слобожанщини з іншими корпоративними об'єднаннями: релігійними православними братствами та старцівськими цехами.

Vocatio an Zech? Покликання чи гулянка?

Говорячи про культуру Слобідської України, слід пам'ятати специфіку формування цієї етнографічної території. Переселенці з Правобережжя, Середнього Подніпров'я та Чернігівщини разом із матеріальною культурою принесли з собою і звичаї, зокрема традицію самоуправління. Міське самоврядування центральної України, не було штучно перенесеним ззовні явищем, а іманентною потребою, сформованою в ході історичного розвитку. Українське муніципальне право, на думку фахівців (Т. Гошко, В. Отамановський), виникло шляхом злиття і переплетення українського звичаєвого права з видозміненим і пристосованим до місцевих умов елементами різних правових систем, в тому числі німецького магдебурзького права. Історія цехового устрою тісно пов'язана з місцевим самоуправлінням та з елементами магдебурзького права в українських містах, що з'явилися на Галичині та Волині в кінці XIV ст.

Процес виникнення цехів на Слобідській Україні, в тому числі і співоцьких, представлений в наступній схемі (рис. 1):

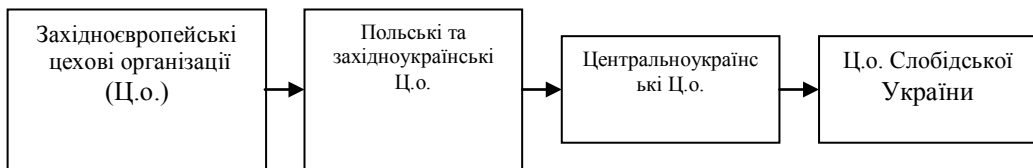

Рис. 1

Звичайно на теренах України цеховий устрій з'явився тільки наприкінці XIV ст. і на українському ґрунті мав свої особливості, але коріння цехових організацій, як ремісничих, так і співоцьких, необхідно шукати в Західній Європі.

Корпоративний устрій і спеціально-цехова організація, що виникли в Італії в XI ст., Німеччині в XII-XIII ст., доволі швидко поширилися по всій Європі, «при чім поняття корпоративного (цехового) устрою розумілося далеко ширше ніж тепер. В цехи організовувалися в середньовічній місті лікарі й аптекарі, адвокати й нотаріуси, професори й студенти, музиканти..., забезпечуючи колективну охорону собі і своїм інтересам» [1, 109-108]. Так, на зразок німецьких цехів виникають перші цехи в Перемишлі, Кам'янці-Подільському, Львові. Першу згадку про цехи Харкова зустрічаємо 1671 року в наказі білгородського воєводи Григорія Ромадановського харківському полковнику Григорієві Донцю та воєводі Григорію Грекову «жебы для покою посполитого и для всякого порядку городского и государственой службы городской и для размножения в цехах церемоний и церквам Божиим, как свеч, ладанов, яко теж и святых иконов и иных украшений...» дозволити місцевим кравцям мати цех на чолі з цехмістром Дем'яном Давидовим и «жебы они Демьян цехмистр с братиею своею цеховою суд имели ведлуг их ремесла и ведлуг всяких обычаев цеховых стародавних их, *як и прежде сего у них бывало*» [Цит. за: 10, 108]. Що ж собою являла та модель західноєвропейської цехової корпорації, яку наслідувало українське суспільство?

«Людина середньовіччя завжди член групи, з якою він тісно зв'язаний. Середньовічне суспільство є корпоративним

згори донизу». [2, 171]. Насправді, перелік корпоративних утворень середньовіччя вражає: союзи васалів, рицарські об'єднання і ордени, монастирські братства і католицький клір, міські комуни, гільдії купців та ремісничі цехи, релігійні братства, сільські общини, кровноспоріднені союзи, патріархальні та індивідуальні сімейні групи.

Свою етимологію слово «цех» веде від нім. *Zeichen* або *Zeche*, що означає «знак», адже кожна група ремісників мала своє емблемне зображення. Цікаво, що нім. *Zech* – означало «пиятику», «гулянку», вірогідно пов'язану із заключною частиною ритуального посвячення учня в ранг «підмайстра» або «майстра», а слово «гільдія» (аналог цеху в англосаксонських країнах, а також форма корпоративної організації купців та представників інших професій) походить від давньоскандинавського *gildi* і означало «бенкет», а в давньоанглійській *gild* – «жертвопринесення». «Гільдії в період раннього середньовіччя мали сакральний характер і були пов'язані з язичницькими культами» [2, 189]. «Організація праці лежить безперечно в основі цехового ладу» [3, 2], але характерно, що крім головної, консолідуючої ідеї – захисту професійних інтересів кожного члену цеху, достатньо виразно проступають такі вищі цілі, як збереження добрих звичаїв і моральності. Показово, що кожен цех мав, якщо не церкву, так капличку, і повинен був являтися в повнім складі на цехові служби, а «сама цехова організація своєю метою вважає помноження божої хвали» [1, 111]. Вище вказана особливість зв'язує певними моральними вузлами цехову братію і надає їй відносинам і життю певний ідеальний зміст. При цьому відбувається *сакралізація* діяльності цеха, що підтверджується розвиненою системою ритуалів: при вступі учня до цеху, «визволці» – ініціації в стан підмайстра та «впису» або «поєднанні цеху» – отримання звання майстра, які супроводжувалися ритуальними бенкетами. Отже універсальна для західноєвропейського середньовіччя корпоративна цехова організація праці й міського життя має, як професійну, так і наскрізь *релігійну* основу.

Світогляд представників цехової організації (учнів, підмайстрів, майстрів) пов'язаний із поняттям майстерності і

праці. Ремесло було майстерністю, а майстерність – мистецтвом, навіть певним чином артистизмом. Лише в Новий час поняття ремісництва, майстерності та мистецтва розійшлися й помінялися місцями. Сакральний зміст діяльності цехів підтверджується не тільки тим, що кожен цех мав свій храм та святого покровителя, але й в розумінні *високого призначення* праці як однієї з ключових категорій ремісничої діяльності. Праця сприймається як заповідь Бога і, якщо мета цієї праці праведна, вона є одним з шляхів до спасіння. «Найбільш живі уми в теології проголосили, що будь-яке ремесло...може бути виправданим, якщо воно узгоджується з ідеєю Спасіння» [5, 141]. Всі професії мають християнські чесноти. Кожна людина має своє покликання (*vocation*) та спасається завдяки йому. Отже, праця є одночасно і практичною діяльністю, що приносить засоби для існування, і своєрідним наближенням до Бога. Цікаво, що таке розуміння праці як шляху спасіння, притаманне західноєвропейським цехам, співпадає з розумінням українськими незрячими співцями свого «ремесла»: «...смотрит он на свое ремесло, как на дело богоугодное, завещанное самим Иисусом Христом, который по вознесении своем предназначил для проповеди своего ученья не одних Апостолов, но также храмах и слепых» [11, 164].

Цех чи братство?

В наукових дослідженнях щодо українського традиційного співоцтва актуальним залишається питання адекватної назви корпорації співців. Звертаючись до автонімів в кобзарському середовищі зустрічаємо такі назви: «гурт», «товариство», «цех», «братство», «ніщенська братія», «вохрестна братія» [4, 142–143]. Чому не відбувалося жорсткої регламентації назв корпорацій співців?

Визначена раніше «релігійність», як характерна риса будь-якої корпоративної організації середньовіччя, підтверджує можливість *контамінації* форм братства і цеху. На християнському сході (Єгипет, Константинополь) релігійні братства, об'єднували кліриків і світських людей вже з IV ст., які засновувалися для взаємних послуг щодо поховання померлих, спільних молитов та інших релігійних обрядів. Поширеним був також звичай влаштування братерських

бенкетів, відзначення днів патрональних святих, що зближує братства з німецькими гільдіями і цехами, і так званими братчинами – об'єднаннями для відзначення храмових празників, які відомі з XII ст. в окремих містах на півночі Київської Русі. «Щороку, по черзі має один цех справляти канун, і віск що приходить з такого кануну й сичення меду, має віддавати на свічки до церкви, на прогонування бідних і будову шпиталів». [1, 112]. Це канунне сичення меду – одне з подібностей цехових і братських практик, що безумовно впливали один на одного, і були відомі ще за часів києворуських братчин.

Перші українські релігійні братства утворюються на Волині і Галичині, де вони існували практично при кожній парафії і мали власні статuti. Діяльність релігійних братств мала реформаційний характер, вони виконували освітні і захисні функції православного населення. У католиків – діяльність братств носила контрреформаційний характер, отже була повністю підпорядкована кліру, а ті православні братства, які поширюються з 80-их років XVI ст. були виявом реформаційних тенденцій і прагнули перейняти у свої руки управління церковним майном і освітню діяльність.

З XVI-XVII ст. на українських землях, зустрічаємо характерні назви «ремісницькі братства» та «цехові братства», що підтверджує близькість цих двох форм самоврядування. Проте, на відміну, від цехів, «цехові братства» майже не займалися регламентацією виробництва, а приділяли основну увагу *позавиробничому* життю своїх членів (взаємодопомога, спільні релігійні святкові обряди). Такі ремісничі братства часто виникали внаслідок об'єднання представників кількох цехів, як це було, наприклад, в м. Кролевці (Сумщина), де у 1660 році «кравці і кушніри створили «кравецьке братство» [6, 187]. В Чернігові наприкінці XVII ст. існувало ціле об'єднання пивоварів, шаповалів, панчішників, коцників, рукавичників «в цеху і братстві» [6, 187]. Отже, поняття «братство» могло бути більш широким щодо поняття «цех», або братство було додатковою цеховою структурою, як, наприклад, у Кам'янці-Подільському, магістрат якого у 1706 році затвердив статут церковного братства «підмайстрів і челяді» кушнірського цеху.

Методологічна проблема виокремлення поняття «цеху» від поняття «братства» полягає в двозначності останнього: братство як християнській соціально-релігійний інститут і як різновид людських стосунків, братерство за духом. Тому як корпоративна форма – братство і цех – одне й те саме; цех можна визначити як «братство (*fraternitas*) майстрів» (незалежно від роду занять), що зв'язані певним релігійним культом. Хоч сфера діяльності кобзарів та лірників є духовною, але до співоцького «продукту» – виконавства – також можливе застосування виробничих принципів цехової організації (іспит на майстерність «визвілка» та «одклінщина», розподілення праці за територіальним принципом, процес навчання та ін.), що і було реалізовано в українській співоцькій традиції. З іншого боку виникає закономірне питання: а що ж формувало духовний зміст діяльності співоцьких корпорацій? Для отримання відповіді необхідно розглянути ще один чинник формування співоцьких корпорацій – «шпиталі» (латин. *hospitale*, польськ. *szpital*). Шпиталі – достатньо розповсюджені, починаючи з XVI ст., заклади допомоги «нищим» та калікам Польщі, Чехії, Литві, Україні, Білорусі. Засновниками шпиталів переважно були братства, а інколи і приватна особа, і навіть ремісничі цехи [7, 717]. Дослідник історії українських шпиталів П.Єсфименко наводить приклад заснування шпиталів для «людей рыцерских на послугах наших и Речи Посполитой от неприятелів наших в разных битвах покалеченых». [7, 716]. В м. Трахтемирові теж знаходили допомогу поранені і хворі козаки. Крім того, мешканці шпиталів «главным образом нищие и увечные старики, преимущественно слепые» влаштовували «старечі» братства або цехи. За єпархіальними звітами, школи і шпиталі існували у Валках, Новій Водолазі, Богодухові, Красному Куті, Охтирці, Сумах та інших слобідських містечках, а у м. Велика Писарівка Сумської області «з кінця XVIII ст. існував притулок сліпих бандуристів» [8, 180]. «Нищенські» або старечі цехи утворювали напрочуд чітко організовану систему з багатьма атрибутами і звичаями європейських цехових організацій: з цехмістром на чолі, ключником, професійним іспитом на знання молитов, кантів та нищенської (лебійської) мови, обов'язковим ритуальним бенкетом при посвяченні у товариши (аналог

підмайстрів), автономним судочинством [9, 315–316]. Співоцькі цехи могли існувати окремо від старечих, але частіше містили в собі і простих жебраків: «...душ дванадцять лірників, та душ сім чи вісім кобзарів, та душ сімдесят псальмоспівців, то так запросників (жебраків) душ сто...»[Цит. за: 4, 131]. При чому помітна субординація та ієрархічність співоцького цеху: вищий щабель займають співці-музиканти, нижчий – звичайні жебраки-прохачі. Концепція походження співоцької субкультури від старцівського середовища достатньо виправдана і розроблялася П. Житецьким та сучасним дослідником В. Кушпетом. Питання синтетичності кобзарсько-лірницької субкультури – достатньо складне і є темою окремого дослідження, але старцівські цехи, безумовно, є найбільш близькою корпоративною формою до співоцьких товариств, певним субстратом для формування співоцьких цехів, в яких в майбутньому кобзарі та лірники займуть домінуючі позиції, стануть на горі ієрархічної структури (рис. 2).

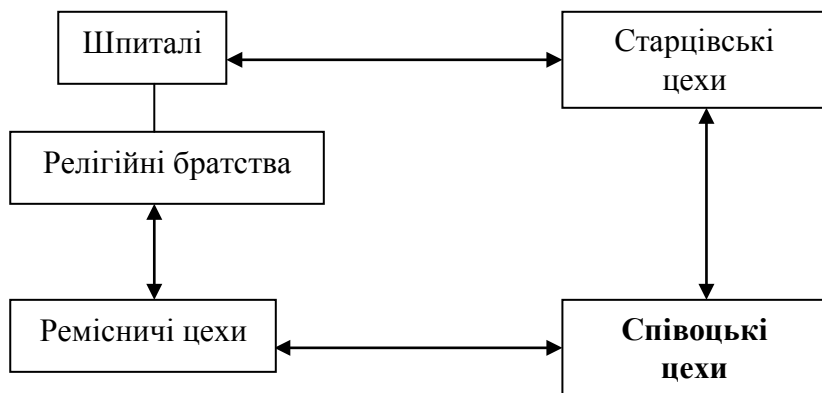

Рис. 2

Відповідно, релігійні братства через шпиталі та старчі цехи привнесли до співоцьких організацій не формальні ознаки, а сутнісні, змістовні. Тобто, *релігійність* співоцьких цехів – не тільки ординарна риса, притаманна взагалі цеховому устрою, скільки фундаментальна ознака, світоглядна основа

традиційного співоцтва, яка співпадає з специфікою співоцької професійної діяльності, реалізується через так звані парарелігійні функції і відповідний виконавський репертуар (псалми, канти, соціально-етичні думи). Говорячи про кобзарсько-лірницьку традицію, не слід забувати про більш архаїчні, дохристиянські шари у світогляді традиційних співців. «Серединное положение нищей братии между церковью и народом давало ей полную возможность вносить в мировоззрение народа широкие основы христианской мысли, не отрываясь при этом от родных мотивов поэтической старины, которая опиралась на языческие предания»[11, 164]. Можна впевнено казати про традиційне співоцтво як прояв феномену народного православ'я, що є темою для наступних досліджень.

Отже, співоцькі цехи починають формуватися в контексті розвитку міського самоврядування та розповсюдження по Україні ремісничих цехових корпорацій в кінці XIV ст. Слобідські співоцькі цехи – типові європейські корпорації з набором характерних атрибутів: навчання, перевірки професійної придатності, регулюванням цехового життя та ін. – з'являються в кінці XVII ст. разом з масовим заселенням Слобідської України.

Показано, що цехова організація праці й міського життя має, як професійну, так і наскрізь *релігійну* основу. Ключовою категорією буття цехової організації є праця, що розуміється як богоугодна справа, за рахунок чого відбувається сакралізація діяльності цеху. Розуміння праці як шляху спасіння, притаманне західноєвропейським цехам, співпадає із світорозуміння співців, що вбачали в своїй діяльності проповідь божого вчення, заповідану їм самим Ісусом Христом. Доведено, що як корпоративна форма – українське братство і цех – одне й те саме, а цех в свою чергу можна визначити як «братство (*fraternitas*) майстрів» (незалежно від роду занять), що зв'язані певним релігійним культом. Це пояснює випадки синонімічного вживання понять братства і цеху.

Співоцькі об'єднання, за своїм змістом, самобутніми соціокультурними функціями, філософсько-світоглядними настановами знаходяться в тісному зв'язку з релігійними братствами та старечими цехами, а за формальними

організаційними та виробничими ознаками наслідують модель західноєвропейських цехових ремісничих організацій.

Проведене дослідження на прикладі феномену слобідського співочтва ще раз підтверджує тезу про те, що українська культура традиційно знаходилася в контексті європейської культури, що вплинуло на формування духовних цінностей української нації, світорозуміння українців. Питання взаємозв'язку устрою слобідських співоцьких товариств із західноєвропейською цеховою традицією торкає важливі аспекти вивчення співоцької субкультури і окреслює шляхи майбутніх досліджень світогляду кобзарів та лірників Слобожанщини.

Summary

The paper deals with the formation of corporations of the traditional singers (kobzars and lirnyks) in Slobodian Ukraine. The historical and philosophical aspects of the traditional singers guilds' existence are considered. The influence of the West-European corporate tradition on the guilds of Ukrainian singers is studied. The results of the investigation are presented.

Список літератури

1. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 6. – Київ-Львів, 1907. – 670 с.
2. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – Москва, 1972.
3. Клименко П. Цехи на Україні. – К., 1929. – Т. 1.
4. Кушпет В. Старцівство: мандрівні старці-музиканти в Україні (XIX–поч. XX ст.): Наукове видання. – К.: Темпора, 2007. – 592 с.: іл.
5. Жак Ле Гофф. Цивилизация средневекового Запада. – Москва, 1992.
6. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – Київ, 1963.
7. Єфименко П. Шпитали в Малороссии. // Киевская старина, т. V, 1883, апрель.

8. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область / Головна редакція УРЕ. – К., 1973.
9. Єфименко П. Братства и союзы нищих. // Киевская старина, т. VII, 1883, сентябрь-октябрь.
10. В.Маслійчук. Про цехові звичаї з фонду харківської полкової канцелярії (1764 р.). // Київська старовина. – 2006. – №6.
11. Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах. – Изд-во журн. «Киев. старина», 1893. – 249 с.